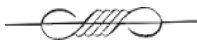

- ⁵⁶ MH 1780. 116–117.
⁵⁷ MH 1780. 254–255.
⁵⁸ MH 1780. 132–133.
⁵⁹ MH 1780. 786–797., 807–814., 836–837., 841., 847.
⁶⁰ MH 1780. 336–338.
⁶¹ MH 1780. 39.
⁶² MH 1780. 532.
⁶³ MH 1780. 384.
⁶⁴ MH 1780. 572.
⁶⁵ MH 1780. 16., 424.
⁶⁶ MH 1780. 245–247.
⁶⁷ MH 1780. 376.
⁶⁷ A lap első évfolyamának 322 előfizetői címszalagja fennmaradt. Magyarország és Erdély minden részébe járt a lap, mintegy 20 példány pedig külföldre, főképp Ausztriába, és kisebb részt Németországba. Az előfizetők foglalkozás szerinti statisztikái: 27 udvari méltóságot viselő főúr, 60 tisztviselő, 33 földbirtokos, 59 pap, szerzetes és egyházi méltóság, 11 tanár, tanító, kántor, 2 egyetemi tanár, 1 levéltáros, 11 katonatiszt, 4 orvos, 18 ügyvéd, 4 diák, 10 jószágigazgató, gazdasági tisztviselő és titkár, 4 kereskedő, 2 kávé, 1 inas, és 37 foglalkozást fel nem tüntető személy, 26 főként közrangú nő, 9 hivatal és 1 gimnázium. Közli: Goriupp 1925. 98.
⁶⁸ Apponyi, Bartsay, Batthyány, Bethlen, Csáky, Cziráky, Festetics, Haller, Horányi, Kazinczy, Kemény, Kossuth, Nádasdy, Ráday, Révai, Teleki. Közli: Goriupp 1925. 98.
⁶⁹ 1. Az at-et deverbális névszóképzővel alkotva: *arányzat, pompázat, kötet*. 2. Új főneviség-ség képzővel: *népesség, mindenség*. 3. Névszókból alkotott igék: *becsesít, házal, népesedik, nehezbedik, következtet*. 4. Új összetételek: *alvezér, árvaház, csodagyermek, közgyűlés, közköltés, mesejáték, postatiszt, postatisztség, remekírás, vakbuzgó, végveszedelem, végszó, villámhárító*. Vö: Simai 1911. 249–259.
⁷⁰ Simai 1911. 254.
⁷¹ „Rath in Raab liess seinen Sohn Socrates taufen.” {Ráth Győrben fogja a fiát, Szókratészt megkereszteltetni.} Kazinczy Ferenc levele Hajnóczy Józsefhez, {Regmec?}, 1794. július 24. (Sk. Eredeti: O.L. Vertr. A. 52. fasc. 20. köteg) Közli: Benda 1952. 1060–1063.

NÓTÁRI TAMÁS

Róma és Bizánc missziós kísérletei a IX. századi Bulgáriában

A bolgárok a IX. század második felében, I. Borisz fejedelem uralkodása vették fel a kereszténységet, a körükben végzett térítőmunka alakulása híven tükrözi a Róma és Bizánc között feszülő, korabeli ellentétet. Írásunkban először a röviden a történeti háttérrel kívánjuk felvillantani (I.), majd behatóbban szemügyre vesszük azon két, Borisz fejedelemhez intézett, a krisztianizáció tárgyában írott levelet, amelyek a kor két legjelentősebb egyházi személyiségétől, Phótios pátriárkától (II.) és I. Miklós pápától (III.) származnak, végül pedig felvillantjuk az okokat, amelyek révén Bulgária az önálló egyházszervezet kialakítása során Bizánc hatalmi szférájába került. (IV.)

I. Krum (803–814) és Omurtag (814–831) uralkodása idején a viszonylag kis számú, türk etnikumú, a szláv lakosságot hatalmuk alá hajtó bolgárok a hajdani Moesia, Scythia, Thracia és Macedonia telepedtek meg.¹⁶ A bolgár hódítást túlélő keresztény népesség számaránya nem határozható meg, ugyanakkor uralmát megszilárdítandó már Krum is igyekezett a bolgár bojárokkal szemben a kereszténység iránt nyitottabb szlávokra támaszkodni, ami azonban fia, Omurtag idején – mivel a bolgárok attól tartottak, hogy a keresztények a nagy hatalmú, szomszédos Bizánccal túl szorosra fűznék kapcsolataikat – keresztényüldözést s heves ellenreakciót szült, amelynek keretében számos, a Bizánccal határos területeken lakó keresztényt telepítettek át Bulgária északi vidékeire. Borisz fejedelem (852–889) ismét támogatóan lépett fel a kereszténység iránt, ezen elhatározását a következő okok motiválhatták: egyrészt a fejedelem iránt lojális klérus révén befolyást gyakorolhatott a lakosságra, s a központosított egyházszervezet a bojárok visszaszorításának fontos eszköze lehetett, másrészt a keresztény vallás lehetőséget látszott nyitni a szlávok és a bolgárok egybeolvasztására, harmadrészt a keresztény uralkodó széles, Borisz által mind Bizánccban, mind pedig a Frank Birodalomban megismert jogköre kétség kívül csábítóan mutatkozhatott a fejedelem számára.²

A bolgár fejedelem – mivel országában a missziós feladatokat természetesen nem a bizánci egyházra kívánta bízni, hiszen ezzel a *basileus* hegemoniáját erősítette volna – 862-ben, Tulln-ban találkozott Német Lajos, keleti-frank uralkodóval, akivel több pontban sikerült megállapodást kötnie: a bolgárok csapatokat bocsátanak a frank király rendelkezésére a morvák ellen, Bulgáriában pedig a frank misszionáriusok megkezdik térítő tevékenységüket.³ A 863/64-ben a bolgárok között pusztító éhínség azonban lehetetlenné tette e tervek megvalósítását, a Bizánc területén végrehajtott bolgár fosztogatásra válaszul a császár, III. Mikhaél (842–867) tengeren és szárazföldön megsemmisítő vereséget mért Bulgáriára, és Borisz fejedelmet feltétel nélküli kapitulációra kényszerítette.⁴ A Bizánc és Bulgária között létrejött békeszerződésben meghatározták, hogy a bolgárok között a térítést hamarosan bizánci misszionáriusok fogják megkezdni; a krisztianizáció első lépéseként 864-ben Borisz vette fel Bizánccban a kereszténységet – a kereszttségben, mivel politikailag jelzésértékűen III. Mikhaél vállalta a keresztapai tisztséget, a Mihály nevet kapta.⁵ Borisz ezt követően eljuttatott Phótios, konstantinápolyi pátriárkának⁶ egy levelet, amelyben a térítőmunkával kapcsolatos, meglehetősen gyakorlati kérdéseire kívánt választ kapni. Mindenképpen érdemesnek tűnik Phótios említett, 864 végén vagy 865 elején írott és I. Borisz fejedelemnek elküldött⁷ levelének⁸ tartalmát vázlatyszerűen áttekinteni, amiből világosan kiderül, hogy a nagy műveltségű pátriárka magas teológiai színvonalon írott válaszevele miért nem adott a bolgárokat érintő kérdésekre kielégítő felelet, s hogy ezen iránymutatás feletti elégedetlenségétől sarkallva Borisz a pápához fordult a keresztény vallással és hitélettel kapcsolatos problémáival Rómától várva segítséget.⁹ A bolgár követségnek a pápához intézett kérdései elvesztek, a pápa válaszevele, a „*Responsa Nicolai Papae I. ad Consulta Bulgarorum*”,¹⁰ vagyis I. Miklós pápa¹¹ 866 őszén íródott levele, teljes egészében ránk maradt. A kérdéseket a válaszok alapján kísérelhetjük meg rekonstruálni.

II. Phótios levele száztizennégy *caputra* tagolódik, tartalmát tekintve pedig két fő egységre, egy dogmatikai¹² és egy politikai–didaktikai¹³ részre osztható.¹⁴ A levél elején a pátriárka elsőként kifejti, hogy a kereszténység mennyivel magasabb szinten áll, mint a pogányság,

s a keresztény tanítás lényegét bemutatandó idézi a nikaiai és a konstantinápolyi hitvallást, majd rövid áttekintést ad a hét egyetemes zsinat történetéről.¹⁵ E történeti exkurzus során elfelejteni látszik, hogy levelének címzettje a frissen keresztény hitre tért fejedelem, akit nagy valószínűséggel nem csupán nem érdekelnek a bizánci teológusok szubtilis dogmatikai okfejtései, amelyeket feltehetően nem is képes felfogni, hanem ezekre a számára adott politikai szituációban semmi szüksége nincsen.¹⁶ A levél ezen részében nem mulasztja el a pátriárka nyomatékosan inteni az uralkodót, hogy maradjon hű azon döntéséhez, amellyel maga és népe keresztény hitre térését, illetve térítését elhatározta,¹⁷ valamint óvja attól, hogy teret engedjen az eretnek elhajlásoknak, és felhívja a figyelmét azon veszélyekre, amelyek azzal járnának, ha mégis vissza akarna térni ősei hitére. Uralkodói példaképekül, miként ez a középkor neofita királyai esetében szokás volt, Constantinus császárt állítja Borisz elé, és figyelmezteti arra is, hogy állhatatos ragaszkodása a bizánci egyház felé irányuljon, s ne tegyen lépéseket a római kereszténység felé, amelyet a pátriárka minden esetben némi gyanakvó távolságtartással emleget.¹⁸

A levél második része – amelyet nyugodtan nevezhetünk didaktikus, tanító jellegű résznek, általános jellegű iránymutatást tartalmaz Borisz és népe számára a követendő keresztény tanítás gyakorlatára vonatkozóan¹⁹ – jórész híjával van ugyan az eredetiségnek, ám bőségesen merít a bizánci irodalomban oly gazdag fejedelmi tükör műfajának jelentősebb képviselőinek munkáiból.²⁰ E sajátos *Fürstenspiegel* megírása során Phótiós kétség kívül használta az ó- és újszövetségi forrásokat és bizonyos egyházi szerzőket, ám nem csekélyebb mértékben felfedezhető a klasszikus görög irodalom segítségül hívása, különös tekintettel két, Isokratésnek tulajdonított (*ad Demonicum*, *ad Nicoclea*) beszédre.²¹ A pátriárka ezen fejtegetéseiben közös nevezőre hozza a klasszikus bölcelet és a keresztény moralitás tanítását, ezáltal mindkét oldalról alátámasztva az újonnan megtért uralkodónak és népének szóló intelmeit.²² A fejedelem személyes életvitelére vonatkozó iránymutatásainak²³ alapjává az isteni és a felebaráti szeretet evangéliumi parancsát²⁴ teszi,²⁵ és közvetlenül ennek kapcsán felhívja a címzett figyelmét a *kalokagathia* aristotelési²⁶ eszméjére. Két fejezetben is hangsúlyozza az imádság fontosságát,²⁷ és külön kiemeli, hogy az uralkodó elsőrendű kötelessége a templomépítés.²⁸ A klasszikus bölcelet által is bevett toposzokat ismételi meg, miszerint az uralkodónak ügyelnie kell viselkedésére²⁹ és beszédmódjára,³⁰ kerülnie kell a felesleges nevetgélést,³¹ az obszcenitást,³² a káromkodást és a rágalmazó beszédet,³³ valamint nagy gondosságot kell tanúsítania barátainak megválasztásában.³⁴ Az uralkodónak, bármit is tegyen előtte jól meg kell fontolnia minden cselekedetét.³⁵ Szükség esetén pedig meg kell hallgatnia és meg kell fogadnia tanácsadóinak véleményét.³⁶ A pátriárka nem mulasztja el hangsúlyozni, hogy a keresztény uralkodónak kerülnie kell a gyűlölködést, ami igen súlyos bűnnek számít,³⁷ valamint a csalást, még ellenségeivel szemben is,³⁸ igyekeznie kell betartani ígéreteit,³⁹ indulatait és haragját pedig féken kell tartania.⁴⁰ Mértékletességre inti a fejedelmet a szerelem dolgaiban⁴¹ és az italozásban.⁴² Tanácsolja, hogy tartsa magát távol a szemérmetlen és kicsapongó szórakozásoktól,⁴³ és arra buzdítja, hogy minden jóért és sikerért egyedül Istennek adjon hálát,⁴⁴ igyekezzék természet adta tehetségét alattvalóinak és felebarátainak javára fordítani,⁴⁵ s hogy ne akarjon mások felett ítélni.⁴⁶

Phótiós intelmeinek másik része az uralkodói jogok gyakorlására vonatkozik, s ennek során a pátriárka megkísérli felvázolni az ideális uralkodó képzmását, amely a keresztény és a klasszikus pogány eszmeiség sajátos vegyületeiből áll elő. Borisznak nem csupán saját életét kell a kereszténység szellemében élnie, hanem mint szuverénnek elsődleges feladata

az is, hogy alattvalói lelki üdvére is gondot viseljen,⁴⁷ s az alattvalók hitbéli gyarapodása az uralkodó saját erényének is fokmérőjéül és bizonyítékául szolgál.⁴⁸ A pátriárka által ábrázolt modell megvalósítása kiváló segítséget nyújthatott a közelmúltban megtért országban egy a bizánci *theokrátiát* mintázó, az állam és az egyház szoros egymásba fonódásán alapuló államszervezet létrehozásához, Phótiós ugyanakkor határozottan megvonta azon határt, amelyen túl az uralkodónak mint a világi hatalom letéteményesének nem lehetett beleszólása az egyház belső ügyeibe.⁴⁹ Minden kétséget kizáróan leszögezi a levél, hogy kizárólag az állam és egyház összehangolt fellépése és együttműködése képes megteremteni a keresztény nép egységét, *homonoiáját*.⁵⁰ Az uralkodó kötelessége, hogy méltó elégtételt és igazságot szolgáltsason azoknak, akik jogtalanságot szenvedtek,⁵¹ határozottan és keményen kell eljárnia azokkal szemben, akik a közösségnek okoztak kárt, a saját személyét sértők iránt viszont elnézőnek és irgalmasnak illik lennie.⁵² Az országban szigorú törvényeknek kell érvényben lennie, az alattvalókat azonban a humanitás elveinek megfelelően kell vezetni,⁵³ a törvények betartását nem büntetéssel, hanem pusztán a szankcióval való fenyegetéssel, vagyis a büntethetőség tudatosításával kell kikényszeríteni.⁵⁴ A túlzott szigor mindenképpen kerülendő, az uralkodónak azon kell igyekeznie, hogy megnyerje alattvalói jóindulatát, hiszen az ezen alapuló kormányzat jóval biztosabb talajon áll, mint az, amely csak megfélemlítéssel kíván engedelmességet kicsikarni a néptől.⁵⁵ A jogszolgáltatással foglalkozó eszmeifuttatással összefüggésben a levél szerzője röviden felvázolja a jó bíró attribútumait,⁵⁶ és arra buzdítja a Boriszt, hogy maga is igyekezzék ezeknek birtokába jutni.⁵⁷ A továbbiakban néhány reálpolitikai tanácsot ad az uralkodónak, miszerint ne szűnjön meg állandó fegyveres készültségben lenni, hiszen ha ezt elmulasztaná, számos gond és kellemetlen meglepetés érhetné.⁵⁸ A belvillongásokat és felkeléseket szigorúan el kell fojtani, mivel ezek győzelme a pogányságba való visszahullással és az állam megszűnésével fenyegetnének,⁵⁹ erre az esetre vonatkozó konkrét tanácsot azonban a pátriárka levele nem tartalmaz, ami valószínűsítenie engedi, hogy a levél röviddel a Bulgáriában ténylegesen lezajlott pogánylázadás előtt íródott, hiszen joggal feltételezhetnénk, hogy ellenkező esetben iránymutatásai e tárgykörben nem maradnának a pusztá általánosság szintjén.⁶⁰ A belső ellenségeskedést és pártoskodást szító erőket egységbe kell kovácsolni, és az esetleges külső ellenségek ellen kell fordítani.⁶¹

III. A pátriárka levelét áttekintve megállapíthatjuk, hogy intelmei és iránymutatásai egyrészt túlságosan mélyreható és éppen ezért a dogmatikában járatlan Borisz számára értelmetlen és érthetetlen kérdéseket érintenek, másrészt azonban, ami a mindennapi hitélet területét illeti, túlon túl az általánosságok, a klasszikus és keresztény fejedelmi tükrökből átvett toposzok szintjén mozognak, tehát nem bírnak az országát krisztianizálni szándékozó uralkodó számára gyakorlati haszonnal. Nem csoda tehát, hogy megtérése után egy évvel, 866 augusztusában elküldte követeit, rokonát, Petrust, valamint két bojárt, Iohannest és Martinust⁶² I. Miklós pápához (858–867), akik a pápának és a római templomoknak gazdag ajándékokkal megrakodva – ezek között voltak találhatóak azon fegyverek is, amelyekkel Borisz a közelmúlt pogánylázadását leverte – meg is érkeztek Rómába. Ezzel egyidejűleg Borisz ismét levélben fordult Német Lajoshoz, akivel tudatta, hogy – miután népét a keresztény hitre térítette – szövetségi viszonyt szeretne vele fenntartani, és egyházi könyveket és a liturgiához szükséges eszközöket kért tőle.⁶³ A követséget, amely a pápának egy nem csupán az igaz hittételekre, hanem a mindennapi keresztény élet legelemibb kérdéseire is választ és

iránymutatást kérő levelet nyújtottak át, I. Miklós nagy örömmel fogadta, hiszen bizonyóságot látott arra, hogy a Phótios által küldött levél nem oldotta meg a fejedelem kérdéseit, és nem oszlatta el kételyeit, és ezért kíván most az uralkodó a római egyházhoz közeledni.

A „*Responsa Nicolai Papae I. ad Consulta Bulgarorum*”, vagyis I. Miklós pápa 866 őszen íródott levele, teljes egészében ránk maradt, viszont a bolgárok által feltett kérdések, a *consulta* mára elvesztek, ezek számára, eredeti formájára és rendszerére tehát csak a pápai válaszokból következtethetünk. Mivel a pápai levél a válaszokat százhat fejezetre osztja, ezért hajlamosak voltak – talán némiképp elhamarkodottan – azt feltételezni, hogy a bolgárok levele is ugyanennyi kérdésből állott.⁶⁴ További figyelmet érdemel a kérdések nyelve, hiszen nem zárhatjuk ki, hogy az uralkodó görög nyelven küldte el kérdéseit a pápának, aki természetesen jártas volt ebben az idiómában is, ugyanakkor feltételezhetjük, hogy a levél hivatalos fordítása Anasthasius Bibliothecarius munkája volt, akinek fordítói tehetségéről és az eredeti szöveghez messzemenően ragaszkodó, igen precíz fordítói technikájáról számos utalás maradt ránk.⁶⁵ Ezek alapján elfogadhatjuk a kérdéseknek (*consulta*) a válaszok (*responsa*) alapján Dujëev⁶⁶ által rekonstruált rendszerét, amely száztizennégy kérdést számlál, melyekre a pápa százhat fejezetben foglalta össze válaszait. A válaszok nélkülöznek ugyan mindenfajta rendszert, azonban szinte biztosra vehető, hogy ezt nem a pápának kell felrónunk, ő nagy valószínűséggel csupán követte a kérdések sorrendjét, és válaszait is annak megfelelően adta meg – az általa végrehajtott módosítás legfeljebb abban érhető tetten, hogy több egymás után következő és tartalmilag is koherensnek ítélt kérdésre egyetlen fejezetben felelt.⁶⁷ Ugyanakkor, ha ugyanazon tárgyra két vagy több kérdés is vonatkozott, és a kérdések a levélben szétszórva helyezkedtek el, a pápa megtartotta az eredeti sorrendet, és a vonatkozó helyen csupán visszautalt a már tárgyalt kérdésre.⁶⁸ A kérdések (*consulta*) eredeti sorrendjének megtartását valószínűsítik a válaszokban olvasható „*in prima quaestionum vestrarum fronte*”, „*praeterea*”, „*porro dicitis*” és „*postremo*” kifejezések is.⁶⁹

A *consulta* sorrendjének megállapítása után megkísérelhetjük a kérdések tematikai rendszerezését. Számos kérdés vonatkozik természetesen a keresztény vallásra, ennek mindennapi gyakorlatára, a pogány szokásoknak a kereszténységbe való integrálhatóságára, a jogrendszer és az egyházszerkezetre.⁷⁰ E tárgykörben a dokumentum legsarkalatosabb meghatározása, hogy az uralkodó legfőbb célja a hit egységének megőrzése országában.⁷¹ Megkérdezik, hogy miképpen kell viselniük a keresztet, valamint, hogy megcsókolhatják-e azt,⁷² hogy a templomot felkeresve kötelező-e áldozni,⁷³ hogy a hamis papok által megkereszteltek kereszténynek tekintendők-e, avagy újból meg kell-e őket keresztelni,⁷⁴ hogy a hamis papok esetlegesen túlságosan szigorú megbüntetése miatt bűnbánatot kell-e tartaniuk,⁷⁵ hogy az uralkodó ellen fellázadt alattvalók kemény megbüntetése bűnnek tekintendő-e – tudniillik az uralkodó ellen fellázadva ötvenkét pogány előkelő a pogányság eszméit tűzte zászlajára, Borisz pedig a lázadókat írmagostul kiirtatta –,⁷⁶ hogy mit kell tenni azokkal, akik elutasítják a kereszténységet, és megátalkodnak a pogányságban.⁷⁷

A vallásgyakorlatot érintik a következő kérdések. Mi a teendő akkor, ha a katonai táborban nem tudják az imádságot teljesen elvégezni?⁷⁸ Az asztalnál ülve, ha nincsen jelen pap vagy diakónus, szabad-e keresztet vetniük, és utána megkezdeni az étkezést?⁷⁹ Valóban olyan nagy bűn-e, mint ahogy a görögök állítják, ha a templomban valaki nem a mellén összekulcsolt kézzel imádkozik?⁸⁰ Tilos-e, szintén a görög tanítás szerint, felövezetlenül áldozáshoz járulni?⁸¹ Szárazság idején szabad-e esőért imádkozni és böjtöt tartani?⁸² Ténylegesen bűnnek számít-e, amint azt a görögök állítják, ha egy eunuch által levágott állat húsából esznek?⁸³

A nőknek befedett, vagy fedetlen fővel kell-e a templomban tartózkodniuk?⁸⁴ Egy laikusnak napjában hányszor kell imádkoznia?⁸⁵ Mikor tilos áldozáshoz járulni? Áldozhat-e, akinek orrán vagy száján folyik a vér?⁸⁶ Hány nappal a gyermek születése után léphet be egy asszony a templomba?⁸⁷ Meg kell-e tartani, vagy el kell úzni a nő papot?⁸⁸ A házasságtörésben bűnös papnak van-e joga áldoztatni, vagy sem?⁸⁹ Mi a teendő akkor, ha valakit imádkozás közben ér az ellenség támadásának híre, és már nincsen ideje az imádságot befejezni?⁹⁰ Hogyan kell eljárni azokkal, akik fellázdáltak a kereszténység ellen, ám hajlandók önkéntesen vezetkedni, amit viszont a görög papság megtiltott nekik?⁹¹ Bűnnek számít-e, ha egy özvegyet arra kényszerítenek, hogy apáca legyen?⁹² Szabad-e a pogányként elhunyt szülőkért imádkozni?⁹³ Vadászhat-e egy keresztény egy pogánnyal közösen, illetve ehet-e egy keresztény az ilyen módon közösen elejtett állat húsból?⁹⁴ El szabad-e temetni az öngyilkosokat, és szabad-e értük áldozatot bemutatni?⁹⁵ El lehet-e temetni a keresztényeket a templomban?⁹⁶ Haza kell-e szállítani azokat, akik a csatában estek el, ha ezt szülei és bajtársai meg akarják tenni?⁹⁷ Kiknek szabad alamizsnát adni?⁹⁸ Kell-e erőszakot alkalmazni azzal a pogánnyal szemben, aki vonakodik felvenni a kereszténységet?⁹⁹ Mit kell tenni a birtokukban levő mohamedán könyvekkel?¹⁰⁰ Milyen eljárást kell követni azokkal szemben, akiket olyan zsidók kereszteltek meg, akikről nem tudták megállapítani, hogy maguk keresztények-e?¹⁰¹ Mit kell tenni azokkal, akik engedély nélkül prédikálnak?¹⁰²

Több kérdés vonatkozik az egyházi ünnepekre és a böjti időszakokra.¹⁰³ Szabad-e a nagyböjten is viselni a kereszt jelét,¹⁰⁴ és naponta áldozni?¹⁰⁵ Lehet-e szombaton és vasárnap bármiféle munkát végezni,¹⁰⁶ mely apostolok, vértanúk, hitvallók és szüzek ünnepnapján kell a szolgálai munkától tartózkodni?¹⁰⁷ Szabad-e a szentek ünnepnapjain és a nagyböjten törvénykezni, és halálos ítéletet hozni?¹⁰⁸ Vasár- és ünnepnapokon, valamint a nagyböjten szabad-e – természetesen csak akkor, ha a szükség megköveteli – utazni, illetve csatázni?¹⁰⁹ Szabad-e a nagyböjt idején vadászni,¹¹⁰ játszani és szórakozni,¹¹¹ valamint házasodni és lakomákat tartani?¹¹² Mi a teendő azzal, aki a nagyböjt idején feleségével közösült,¹¹³ megengedett-e hogy vasárnap a házasfelek házastársi kötelességüknek tegyenek eleget?¹¹⁴ Hány alkalommal szabad egy évben a keresztiséget kiszolgáltatni?¹¹⁵ Mely időszakokban kell a húsevéstől tartózkodni,¹¹⁶ lehet-e a keresztelő napján húst enni, valamint hány napon át kell a keresztelés után lemondani a húsról,¹¹⁷ végül pedig szabad-e kora reggel étkezni?¹¹⁸

Nem kevésbé érdekesek azok a kérdések, amelyekből közvetve számos adalékot nyerhetünk az ősi bolgár vallás és hiedelemvilágról, valamint az életmódról és a jogrendről. A bolgárok dinamisztikus–manaisztikus hitvilágára, vagyis az emberekben és állatokban lakozó – leggyakrabban a fejben lokalizált és a vér által hordozott – személytelen és misztikus életerőbe vetett hitre következtethetünk az arra vonatkozó kérdésből, hogy a nem késsel levágott, hanem egyszerűen agyonütött állatokat meg szabad-e enni.¹¹⁹ Nagy valószínűséggel ugyanezen képzetkörrel vall azon kérdés is, hogy viselhetik-e továbbra is a vászonból font, turbánszerű – a görögök által különösképpen a templomban tiltottnak ítélt – fejedőjüket,¹²⁰ valamint, hogy mivel helyettesítsék az eddig a csatákban zászlóként használt lófarkat,¹²¹ lévén hogy a primitív népek felfogása manát tulajdonított bizonyos állatok farkának.¹²² Hasonló elképzelésekből táplálkozhatott a gyógyító hatással felruházott, még a pogányság idején talált követ illető kérdés is.¹²³ Tabunak számított a *consulta* szerint bizonyos állatok és madarak megevése,¹²⁴ szintén tabuisztikus képzetek miatt kérdezték meg a pápát, hogy a gyermek születését követően meddig nem mehetnek a nők templomba,¹²⁵ és meddig nem érintkezhetnek velük férjeik.¹²⁶ Azon kérdés, hogy a nők fedett vagy fedetlen fővel tartózkodhatnak-e a

templomban,¹²⁷ a haj, különösen a hosszú haj számos példából ismert tabuisztikus voltából eredhetett.¹²⁸ A kereszténységet felvenni vonakodó és bálványoknak áldozó – az áldozat a *Responsa* tanúsága szerint bizonyos esetekben a termés zsengeje¹²⁹ volt¹³⁰ – pogány alattvalók szankcionálása felől nemkülönbön érdeklődött a követség a pápánál,¹³¹ illetve arról is, hogy a betegek a továbbiakban is viselhetnek-e a nyakukban bizonyos amuletteket, amelyeknek gyógyító hatást tulajdonítottak.¹³² A harcra és utazásra alkalmas és alkalmatlan napok képzetét, valamint az ezekhez kapcsolódó mágikus szertartásokat – varázsigéket és táncokat – illetően szintén feltettek a pápának néhány kérdést, nevezetesen, hogy ezen gyakorlat beilleszthető-e a keresztény hitre tért nép életébe,¹³³ amelyekre természetesen nemleges feleletet kaptak.¹³⁴ A pogány hitvilágban az öngyilkosok haláluk után általában ártó szellemekké válnak, s hogy meggátolják őket a visszatérésben, általában nem részesítették őket a bevett szertartásoknak megfelelő, illetve bizonyos esetekben semmilyen temetésben, nem véletlen tehát, hogy a kérdések között helyet kap az is, hogy el kell-e temetni az öngyilkosokat, valamint, hogy kell-e értük bármiféle *sacrificium*ot bemutatni.¹³⁵ A természetes halállal elhunytakat illő tiszteletadással temették el síremléket emelve föléjük, a csatában elesettek tetemét pedig hazaszállították.¹³⁶ Az ősi vallást azonban nem sikerült a keresztény térítésnek azonnal felszámolni – a tény, hogy számos helyen ellenállásba ütközött a misszió, egyértelműen jelzi a követség elküldése előtt röviddel lezajlott pogánylázadás, amelynek leverése során Borisz ötvenkét előkelőt végeztetett ki¹³⁷ –, amint erre a *Responsában* is olvashatunk utalást.¹³⁸

A *Responsa* számos utalást tartalmaz a bolgárok kereszténység előtti életmódjára és szokásjogára, így például egyértelműen kiderül, hogy a poligámia bevett gyakorlat volt, máskülönbön nem kérdezték volna meg a pápától, hogy egyidejűleg lehet-e egy férfinak két felesége.¹³⁹ Szokásban volt, hogy a házasságkötés előtt a vőlegény hozomány gyanánt arany- és ezüstartágyakat, ökröket, lovakat és egyéb értékes javakat magába foglaló ajándékot adott a menyasszonynak.¹⁴⁰ Férje halála után az özvegy nem mehetett újra férjhez – s hogy ezt mindenképpen meggátolják, akár erőszakkal is arra kényszerítették, hogy apácaként élje le hátralevő életét¹⁴¹ –, viszont feltehetően bevett gyakorlat volt, hogy a megözvegyült férfi ismét megnősült, hiszen a *consulta* között található egy e gyakorlat fenntarthatóságára irányuló kérdés is.¹⁴² A vallási képzetekről hírt adó *consulta* sorában már említettük, hogy a bolgárok vászonból készült turbánszerű fejfedőt hordtak,¹⁴³ másik jellegzetes ruhadarabjuk a feltehetően leginkább nadrághoz hasonlító, férfiak és nők által egyaránt viselt *femoralia* volt.¹⁴⁴ A bolgár jogrend fejlődése döntő fordulatot vett a kereszténység felvételével,¹⁴⁵ ám a *Responsa* az ezt megelőző időszak szokásjogáról fontos információkat szolgáltat. A tulajdonostól megszökött rabszolgát, amennyiben elfogták, súlyos büntetéssel sújtották,¹⁴⁶ nemkülönbön az urát megrágalmazó rabszolgát,¹⁴⁷ ám a szankció mibenlétéről nem árulnak el többet a források.¹⁴⁸ Hasonlóképpen súlyos, ám számunkra ismeretlen büntetéssel szankcionálták, ha egy szabad ember elmenekült hazájából,¹⁴⁹ ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy az ország határát szigorúan őrizték, a kötelességét elmulasztó, és akár szabad ember, akár pedig rabszolga számára a menekülést lehetővé tevő határőrt halállal büntették.¹⁵⁰ Halállal lakolt a rokongyilkos,¹⁵¹ hasonlóképpen súlyos, feltehetően minősített halálbüntetéssel sújtották azt, aki bajtársát megölte,¹⁵² akit idegen asszonnyal házasságtörésen értek.¹⁵³ Szankcionálták a gondatlanságból elkövetett emberölést,¹⁵⁴ a lopást¹⁵⁵ – ha egy lopással vagy rablással vádolt alattvaló nem volt hajlandó beismerni bűnét, a bíró fizikai erőszakkal is kikényszeríthette belőle a vallomást¹⁵⁶ – és az emberrablást,¹⁵⁷ büntették azt, aki mást kasztrált,¹⁵⁸ aki hamis vádat emelt,¹⁵⁹ és aki másnak halálos mérget adott.¹⁶⁰ Az elhagyás – esetlegesen *eo ipso* is be-

álló – büntetése fenyegette a férjükkel rosszul bánó, házasságtörő és férjüket megrálgalmazó asszonyokat.¹⁶¹ A lázadást halállal büntették, amely büntetés nem csupán az elkövetőket, hanem azok családját is sújtotta.¹⁶²

Több, igen lényeges kérdés vonatkozik az egyházszervezetre is: Rendelhető-e a bolgár egyház élére pátriárka,¹⁶³ ki szenteli fel a pátriárkát,¹⁶⁴ valójában hány pátriárka van,¹⁶⁵ és melyik pátriárka áll a római pápa után az egyházi hierarchiában a második helyen,¹⁶⁶ végül pedig igaz-e a görögök azon állítása, miszerint a krizmát kizárólag az ő hazájukban készítik, és onnan viszik el a világon mindenüvé?¹⁶⁷ Megkülönböztetett figyelmet érdemel a pátriárka rendelkezésre vonatkozó kérdés azon aspektusa, hogy ebben Borisz azon törekvése nyilvánult-e meg, hogy országa számára önálló pátriárkátus felállítását érje el,¹⁶⁸ vagy pedig pusztán informálódni kívánt-e az egyházi hierarchia felépítése felől.¹⁶⁹ Az előbbi alternatíva valószínűbbnek tűnik, hiszen a pátriárka rendelkezésével a bolgár egyházat az uralkodó teljességgel függetleníthette volna Bizánciótól, és jóval kevésbé lett volna szigorú és szoros alávetettsége a római egyháznak.¹⁷⁰ A pápa azonban igen diplomatikusan kitért Borisz kérése elől, és a pátriárkai méltóság elnyerésének még a lehetőségét sem említve a bolgár egyház élére a jövőre nézve érsek állítását helyezte kilátásba, természetesen csak arra az esetre, ha követeitől megfelelő jelentést kap a kereszténység bulgáriai állapotáról.¹⁷¹

IV. Miklós pápa a levéllel és a térítési munkájával egyidejűleg foglalkozni kezdett az önálló bolgár egyházszervezet kialakításának kérdésével. 860-ban Phótios, konstantinápolyi pátriárka – az öt pátriárka között bevett, addigi gyakorlatnak megfelelően – saját, némiképp vitatott választásának elismerését kérte Miklós pápától, aki hozzájárulásának megadását az Illyricumra és Thessalonikire, vagyis jóformán az egész, Bulgáriát is magába foglaló Balkánra vonatkozó pápai igények elismerésétől tette függővé.¹⁷² Noha Phótios 862 márciusáig hajlandónak mutatkozott e követelésnek eleget tenni, a pápa egy 863-ban, Rómában megtartott zsinaton megfosztotta méltóságától, és *excommunicatio*val is megfenyegette – feltehetően nagyobb engedékenységet várt Phótios utódjától, Ignatiostól a Balkán kérdésében.¹⁷³ Miklós pápa a bolgár misszió tekintetében azon meggyőződésből indult ki, hogy a Balkán területe közvetlenül a pápa fennhatósága alá tartozik – nem ordinálta ugyan a Borisz által kért pátriárkát Bulgáriába, csupán egy, ám Bizánciótól független érsekség felállítását helyezte kilátásba.¹⁷⁴ A Portói Formosus – a későbbi pápa (891–896) – és Populoniai Paulus vezetésével Bulgáriába útnak indított küldöttség kezdte meg a térítő munkát.¹⁷⁵

Német Lajos, akit a bolgár követség Regensburgban felkeresett, szintén ígéretet tett, hogy misszionáriusokat küld Bulgáriába, ám az előkészületek elhúzódtak, s a frank küldöttség csak 867 tavaszán érkezett meg Ermenich, passauai püspök vezetésével a Balkánra, ahol a római térítők már őket megelőzve téríteni, prédikálni és keresztelni kezdtek.¹⁷⁶ Ermenich súlyosan csalódva reményben beárva Német Lajos engedélyét visszatért Passaubára¹⁷⁷ – a bolgár misszió kapcsán megmutakozó ellentét feltárta a pápaság és a Keleti-Frank Birodalom közötti feszültségeket.¹⁷⁸ Phótios azonban nem volt hajlandó eltérni a hatalmi szférájába történt római beavatkozást, s ezért egy 867-es, konstantinápolyi zsinaton letétette I. Miklós pápát, amiről a pápa már – időközben bekövetkezett halála miatt – nem értesült.¹⁷⁹ Még ugyanabban az esztendőben azonban a *basileus*, III. Mikhaél meggyilkolása és Phótios letétele teljességgel megváltoztatta a politikai konstellációt, s I. Miklós pápa Bulgáriával kapcsolatos tervei halála után megvalósulni látszottak – a krízis annak kapcsán bontakozott ki, hogy Róma nem tartotta be Miklós pápának az önálló bolgár érsekség megalakítására

tette ígéretét.¹⁸⁰ Borisz fejedelem azzal a kéréssel fordult II. Adorján pápához (867–872), hogy tegye meg Formosust Bulgária érsekévé, ám a pápa arra hivatkozva, hogy Formosust mint püspököt nem utalhatja egy másik egyházmegyébe, nem tett eleget ezen igénynek – a tényleges ok nagy valószínűséggel a Formosus-ellenes klikk Rómában a pápára gyakorolt befolyása lehetett.¹⁸¹ Hasonlóan járt Marinus diakónus is, akiből utóbb pápa lett (882–884), a bolgárok érsekévé történő kinevezése azonban II. Adorján ellenállása miatt meghiúsult; a pápa által érseknek ajánlott Sylvester diakónust pedig Borisz fejedelem utasította vissza.¹⁸² A személyes ellentétek mellett minden bizonnyal nagy szerepet játszhatott a pápa vonakodásában, hogy meg akarta tartani Rómának a Balkán feletti közvetlen fennhatóságát, amit az érsekség felállítására nagyban korlátozott volna – a pápaság ezért nem arathatta le e vidéken végzett missziós politikájának gyümölcsseit.¹⁸³

A római egyházban csatlódtott Borisz fejedelem I. Basileioshoz (867–886) és Ignatios pátriárkához fordulva helyreállította kapcsolatait Bizánccal, amit a 869/70-es, Konstantinápolyi Zsinat tett hivatalossá. A zsinat egyik utolsó ülésén – a római küldöttek kizárásával – Bulgáriát a Konstantinápolyi Pátriárkátus alá sorolták be, s Ignatios hamarosan egy érseket és több püspököt ordinált a bolgárok számára.¹⁸⁴ Borisz kiutasította országából a római misszionáriusokat, s Bulgária – immáron önálló érsekségként – ellenállt VIII. János pápa (872–882) későbbi kísérleteinek, amelyekkel megpróbálta az országot Róma számára visszanyerni.¹⁸⁵

Bulgária Borisz fejedelem alatt elkezdődött misszionálás során – akárcsak a morvák körében térítést végző Metód sorsának alakulása – az egymással rivalizáló Róma és Bizánc, valamint a Keleti-Frank Birodalom nagyhatalmi politikájának szolgált játéktérül. A bolgároknak a bizánci hegemoniától való félelme, valamint I. Miklós pápa agitálása és *Responsája* miatt jobb esélyekkel induló római egyház azonban néhány év leforgása alatt elvesztette az e téren szerzett előnyét, mivel I. Basileios és Phótios utódja, Ignatios pátriárka hajlandó volt Bulgáriát önálló érsekség rangjára emelni, amit I. Miklós és II. Adorján pápa mindvégig vonakodott megtenni.

JEGYZETEK

- ¹ S. RUNCIMAN: *A History of the first Bulgarian Empire*. London, 1930. 1. skk.; D. ANGELOV: *Die Entstehung des bulgarischen Volkes*. Berlin, 1980. 84. skk.
- ² H. DOPSCH: Slawenmission und päpstliche Politik – Zu den Hintergründen des Methodios-Konfliktes. In: *Der heilige Method, Salzburg und die Slawenmission*. Innsbruck–Wien, 1987. 322.
- ³ *Annales Bertiniani a. 864*
- ⁴ *Annales Bertiniani a. 866; Annales Fuldenses a. 863; Runciman 104.*
- ⁵ Dopsch 323.
- ⁶ Phótios személyéhez és történelmi szerepéhez bővebben lásd F. DVORNIK: The Patriarch Photius and the Roman Primacy. In: *Chicago Studies 2*. 1963. 94–107; Uő.: *The Photian Schism*. Cambridge, 1948.
- ⁷ A levél datálásához bővebben lásd FR. DVORNIK: *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*. Paris, 1926. 190.
- ⁸ Photios, *Ep.* 8. PG 102. col. 628–696; N. VALETTAS: *Phótiou tou sophótatou kai hagiótatou*

Referátumok

- patriarkhou Kónstantinoupoleós Epistolai*. London, 1864. 200–248.
- ⁹ G. OSTROGORSKY: *A bizánci állam története*. Budapest, 2001. 112. skk.
- ¹⁰ *Responsa Nicolai Papae I. ad Consulta Bulgarorum*. In: MGH Epistolae Karolini aevi IV. tom. VI. (Ed. E. Perels) Berolini 1925. 568–600; *Fontes Historiae Bulgaricae VII. Fontes Latini Historiae Bulgaricae II*. Serdicae, 1960. 65–125; *Magnae Moraviae Fontes Historici IV*. Brno, 1971. 42–107.
- ¹¹ Miklós pápáról bővebben lásd F. A. NORWOOD: The Political Pretensions of Pope Nicolas I. In: *Church History* 15. 1946. 271–285.
- ¹² Photios, *Ep.* 8, 1–22.
- ¹³ Photios, *Ep.* 8, 23–114.
- ¹⁴ I. DUJĚEV: Au lendemain de la conversion du peuple Bulgare. In: *Medievo Bizantino-Slavo III*. Roma, 1971. 108.
- ¹⁵ J. B. BURY: *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (802-867)*. London, 1912. 338.
- ¹⁶ J. HERGENRÖTHER: *Photius, Patriarch von Konstantinopel I*. Regensburg, 1867. 601.
- ¹⁷ Photios, *Ep.* 8, 19.
- ¹⁸ Dujëev 1971. 110.
- ¹⁹ Hergenröther 602.
- ²⁰ E műfajhoz bővebben lásd K. KRUMBACHER: *Geschichte der byzantinischen Literatur*. München, 1897. 456–457.; 463–464.; 491.; K. Emminger: *Studien zu den griechischen Fürstenspiegeln I. Zum Andrias basilikos des Nikephoros Blennydes*. München 1906.
- ²¹ E két beszédhez bővebben lásd K. EMMINGER: *Studien zu den griechischen Fürstenspiegeln II. Die spaetmittelalterlichen Übersetzung der Demonicea III. Basileou kephalaia parainetika*. München, 1913.
- ²² Dujëev 1971. 111.
- ²³ E fejezetek tartalmát a továbbiakban Dujëev (1971. 111.) rendszerét követve kívánom áttekinteni.
- ²⁴ Matthaëus 22, 38–40.
- ²⁵ Photios, *Ep.* 8, 23.
- ²⁶ Aristoteles, *Ethica Nicomachea* 5, 1, 16.
- ²⁷ Photios, *Ep.* 8, 25–26.
- ²⁸ Photios, *Ep.* 8, 27.
- ²⁹ Photios, *Ep.* 8, 30.
- ³⁰ Photios, *Ep.* 8, 31.
- ³¹ Photios, *Ep.* 8, 32.
- ³² Photios, *Ep.* 8, 33.
- ³³ Photios, *Ep.* 8, 35.
- ³⁴ Photios, *Ep.* 8, 36–37; Dujëev 1971. 112.
- ³⁵ Photios, *Ep.* 8, 29; 48.
- ³⁶ Photios, *Ep.* 8, 49.
- ³⁷ Photios, *Ep.* 8, 51–52.
- ³⁸ Photios, *Ep.* 8, 71; 89.
- ³⁹ Photios, *Ep.* 8, 76–77.
- ⁴⁰ Photios, *Ep.* 8, 84–87.
- ⁴¹ Photios, *Ep.* 8, 91–94.
- ⁴² Photios, *Ep.* 8, 95.
- ⁴³ Photios, *Ep.* 8, 100–101.
- ⁴⁴ Photios, *Ep.* 8, 113.
- ⁴⁵ Photios, *Ep.* 8, 66.
- ⁴⁶ Photios, *Ep.* 8, 68; Dujëev 1971. 113.

- 47 Photios, *Ep.* 8, 19.
 48 Photios, *Ep.* 8, 90; Isocrates, *Ad Nicolea* 9.
 49 Photios, *Ep.* 8, 28.
 50 Photios, *Ep.* 8, 27; Dujëev 1971. 113.
 51 Photios, *Ep.* 8, 34.
 52 Photios, *Ep.* 8, 38.
 53 Photios, *Ep.* 8, 42.
 54 Photios, *Ep.* 8, 43.
 55 Photios, *Ep.* 8, 41.
 56 Photios, *Ep.* 8, 54.
 57 Photios, *Ep.* 8, 59.
 58 Photios, *Ep.* 8, 104.
 59 Photios, *Ep.* 8, 62.
 60 Dujcev 1971. 115.
 61 Photios, *Ep.* 8, 62.
 62 A követek nevét VIII. János két levele említi – *Iohannis VIII. Papae epistolae* Nr. 67; Nr. 192. MGH EE. VII. Karolini aevi V. (Ed. E. Caspar) Berolini, 1912.
 63 E. DÜMMLER: *Geschichte des Ostfränkischen Reiches II.* Leipzig, 1887. 188.
 64 Dümmler 190.
 65 *Nicolai I. Papae epistolae* In: MGH, EE. VI. Karolini aevi IV. (Ed. E. Perels) Berolini 1925. 191; 240; 487; 488.
 66 I. DUJCEV: Die Responsa Nicolai Papae I. ad consulta Bulgarorum als Quelle für die bulgarische Geschichte. In: *Medievo Bizantino-Slavo I.* Roma, 1965. 129.
 67 Vö. *Responsa* 7; 51; 63; 69; 98.
 68 Vö. *Responsa* 36; 39; 45; 47; 63; 100.
 69 Dujëev 1965. 138.
 70 Dujëev 1965. 139.
 71 *Responsa* 106.
 72 *Responsa* 7.
 73 *Responsa* 9.
 74 *Responsa* 14–15.
 75 *Responsa* 15–16.
 76 *Responsa* 17.
 77 *Responsa* 41.
 78 *Responsa* 38.
 79 *Responsa* 53.
 80 *Responsa* 54.
 81 *Responsa* 55.
 82 *Responsa* 56.
 83 *Responsa* 57.
 84 *Responsa* 58.
 85 *Responsa* 61.
 86 *Responsa* 65.
 87 *Responsa* 68.
 88 *Responsa* 70.
 89 *Responsa* 71.
 90 *Responsa* 74.
 91 *Responsa* 78.
 92 *Responsa* 87.
 93 *Responsa* 88.

- 94 *Responsa* 91.
 95 *Responsa* 98.
 96 *Responsa* 99.
 97 *Responsa* 100.
 98 *Responsa* 101.
 99 *Responsa* 102.
 100 *Responsa* 103.
 101 *Responsa* 104.
 102 *Responsa* 105.
 103 Dujčev 1965. 140.
 104 *Responsa* 8.
 105 *Responsa* 9.
 106 *Responsa* 10.
 107 *Responsa* 11.
 108 *Responsa* 12; 45.
 109 *Responsa* 36; 46.
 110 *Responsa* 44.
 111 *Responsa* 47.
 112 *Responsa* 48.
 113 *Responsa* 50.
 114 *Responsa* 63.
 115 *Responsa* 69.
 116 *Responsa* 4.
 117 *Responsa* 69.
 118 *Responsa* 60.
 119 *Responsa* 91.
 120 V. BEŠEVLEV: *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*. Amsterdam, 1981. 358.
 121 *Responsa* 71.
 122 Beševliev 359.
 123 *Responsa* 62. Vö. H. VÁMBÉRY: *Die primitive Cultur des Turko-tatarischen Volkes*. Leipzig, 1879. 249.
 124 *Responsa* 43.
 125 *Responsa* 68.
 126 *Responsa* 64.
 127 *Responsa* 58.
 128 Ennek kapcsán elegendő Sámson ószövetségi történetére és a római flamen Dialis életét szabályozó normákra asszociálni – az utóbbihoz bővebben lásd A. BRELICH: Appunti sul Flamen Dialis. *Acta Classica Univ. Scient. Debreceniensis* VIII. 1972. 17–21.
 129 Vö. M. P. NILSSON: *Primitive Religion*. Tübingen, 1911. 71. A *Responsa* nem szól róla, egyébként azonban tudunk róla, hogy a bolgárok körében szokásban voltak az állat- illetve kivételesen az emberáldozatok is – vö. Beševliev 386.
 130 *Responsa* 89.
 131 *Responsa* 41.
 132 *Responsa* 79. Vö. A. BERTHOLET: Amulette und Talismane. In: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*. Tübingen, 1926. 315–317.
 133 *Responsa* 34; 35.
 134 Beševliev 382–384.
 135 *Responsa* 98. Vö. R. HIRZEL: Der Selbstmord. In: *Archiv für Religionswissenschaft* 11. 1908. 75.

- 136 *Responsa* 100.
- 137 Zlatarski 43–51; Runciman 105.
- 138 *Responsa* 18. Thessaloniké vidékén még a X. században is éltek pogány bolgárok – vö. V. BEŠEVIEV: Zur Frage der slavischen Einsiedlungen im Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrhundert. In: *Serta slavica in memoriam A. Schmaus*. München, 1971. 37–41.
- 139 *Responsa* 51.
- 140 *Responsa* 49.
- 141 *Responsa* 87.
- 142 *Responsa* 3.
- 143 *Responsa* 66.
- 144 *Responsa* 59. Vö. Beševliev 396.
- 145 A bizánci jog behatásához lásd FÖLDI A.–HAMZA G.: *A római jog története és intézményei*. Budapest 2004⁹. 122.
- 146 *Responsa* 21.
- 147 *Responsa* 97.
- 148 Vö. Beševliev 414.
- 149 *Responsa* 20.
- 150 *Responsa* 25.
- 151 *Responsa* 24.; 26.; 29.
- 152 *Responsa* 27.
- 153 *Responsa* 28.
- 154 *Responsa* 30.
- 155 *Responsa* 31.
- 156 *Responsa* 86.
- 157 *Responsa* 32.
- 158 *Responsa* 52.
- 159 *Responsa* 84.
- 160 *Responsa* 85.
- 161 *Responsa* 96.
- 162 *Responsa* 17.
- 163 *Responsa* 72.
- 164 *Responsa* 73.
- 165 *Responsa* 92.
- 166 *Responsa* 93.
- 167 *Responsa* 94.
- 168 Runciman 110.
- 169 Dujëev 1965. 142.
- 170 Hergenröther II. 650.
- 171 D. Obolensky: *A Bizánci Nemzetközösség*. Budapest 1999. 116.
- 172 Dvornik 91. skk.
- 173 Dopsch 325.
- 174 *Responsa* 72; 73.
- 175 H. GROTZ: *Erbe wider Willen. Hadrian II. (867–872) und seine Zeit*. Wien–Köln–Graz, 1970. 101. skk.
- 176 *Annales Fuldenses a. 866; 867*
- 177 *Annales Fuldenses a. 867*
- 178 Dopsch 326.
- 179 Dvornik 91. skk.
- 180 Dopsch 326.
- 181 Grotz 230. sk.; Dümmler II. 192. sk.

¹⁸² Grotz 209. sk.

¹⁸³ Dopsch 327.

¹⁸⁴ Dvornik 132. skk.

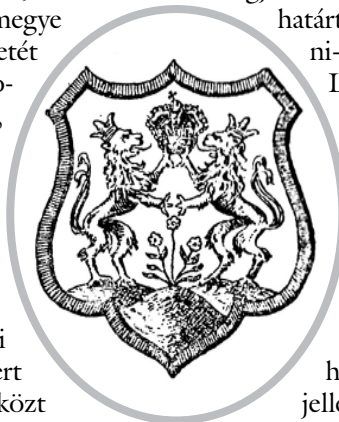
¹⁸⁵ Dvornik 210. skk.; Runciman 120. sk.; Dopsch 328.

H A J D A N I V Á R M E G Y É I N K

Moson vármegye a XX. század elején

Moson a hajdani történelmi Magyarország egyik legkisebb vármegyéje volt, az ország északnyugati szegletében, a Duna jobb partján. Az egykori vármegye mindössze 1989 km² területét északon Alsó-Ausztria és Pozsony vármegye, keleten Győr, délen és nyugaton pedig Sopron vármegye határolta be. Földjének legnagyobb része síkság, csak észak-nyugati sarkába nyúlnak be a Lajta-hegység legtávolabbi domborai, itt a tengerszint feletti magasság a háromszáz méter közelíti meg. A dombok közt jelentős, kiváló építőanyagot (ún. mediterrán mészkövet) szolgáltató kőbányák helyezkedtek el. A Fertő-tótól észak-keletre terül el a körülbelül 180 méter magas Pándorfalvi vagy Parndorfi-fennsík, ennek szélén meszes homokkő-lerakódások alkotnak egy 286 méter magas kiemelkedést, a Kőhegyet. A síkság túlnyomó része 112-120 méter magasságban terül el és a földtörténeti jelenkorban lerakódott folyami hordalékból alakult ki. A Hanságban gyakori a tőzegképződés, ezt még a múlt században is több helyen „bányászták” és tüzelésre, almózásra használták. A Fertő mellékén elszórtan szikes tavak és szikes területek találhatóak, a vármegye déli részét pedig a Hanság ingoványai foglalták

el, melyek lecsapolása az előző századforduló tájékán kezdődött csak meg. A vármegye legjelentősebb vizei a Fertő-tó, az északi határt kijelölő Duna, illetve Moson-Duna, a nyugati határt képező Lajta és a déli-keletit képező Rábca. A Hanság és Fertő behatárolta Fertőszögben számos kis tavacska található, illetve megemlíthető még néhány csatorna, melyek a Lajta szabályozása és a Hanság lecsapolása érdekében épültek.

Az egykori Moson éghajlata szélsőséges, alföldi jellegű. Magyaróvárott az évi középhőmérséklet 10,2 °C, a legmelegebb hónap a július 21,2 a leghidegebb a január -1,3 °C-kal. A hivatalos mérések kezdete óta (a huszadik század elejéig) 33,8 °C volt a legmagasabb és -20,6 °C a legalacsonyabb hőmérséklet a megyében. Moson csapadékban is igen szegény volt: székelyén éves mennyisége csak 553 cm volt, amit nagyon megérezett a jobbára sekély feltalajú termőföld.

Moson ásványkincsekben kifejezetten szegény megye volt: a Lajta-hegység mészkövén, a Fertő szikóján és a hansági tőzegen kívül nincs is mit megemlíteni. Annál virágzóbb volt a vármegye mezőgazdasága. Termőterülete a 20. század elején 1788